

Ewa Referowska-Chodak

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Rozdział IX

WYBRANE ASPEKTY PLANOWANIA ROZWOJU SIECI REZERWATÓW PRZYRODY W LASACH PAŃSTWOWYCH

Wstęp

Spośród dziesięciu form ochrony przyrody funkcjonujących w Polsce, aż dziewięć może występować na terenach administrowanych przez Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe. Pomiedzy nimi rezerwaty przyrody mają najbardziej prestiżowy charakter i najdłuższą historię obecności na polskich ziemiach. Najstarszy obiekt o charakterze rezerwatu został bowiem opisany przez Hugo Conwentza (1892) jako chroniony nieprzerwanie co najmniej od 1827 roku. Ówczesne uroczysko "Ziesbusch" lub "Cisbusch" funkcjonuje aktualnie na terenie Nadleśnictwa Zamrzenia jako rezerwat przyrody "Cisy Staropolskie im. Leona Wyczółkowskiego" w Wierzchlesie.

Obecność rezerwatów przyrody w Lasach Państwowych (LP) zaznacza się praktycznie od początku funkcjonowania tej instytucji. Świadczą o tym zapiski pochodzące już z okresu międzywojennego (Szafer 1932), informujące o wysokim odsetku polskich rezerwatów, położonych właśnie na terenach LP (57%). Również najaktualniejsze dane potwierdzają tę prawidłowość (wyliczenia własne na podst. Milewski red. 2007 i Ochrona Środowiska 2007): w końcu 2006 roku z LP było to 85% wszystkich polskich obiektów i około 69% ich sumarycznej powierzchni. Na taki wysoki udział miało i ma nadal wpływ kilka czynników. Po pierwsze - obiektywna przyrodnicza wartość lasów, uznawanych za najbogatszą i stosunkowo najlepiej zachowaną formację roślinną w kraju (Denisiuk 1993). Należy tu jednak zauważyć, że w granicach Lasów Państwowych ustanawiane są także obiekty dla ochrony innych formacji roślinnych, np. torfowisk, wód czy łąk. Po drugie - fakt, że w zarządzie Lasów Państwowych znajduje się ponad 78% powierzchni wszystkich lasów w Polsce (Ochrona Środowiska 2007). Po trzecie - stosunkowa prostota ustanawiania rezerwatów na gruntach Skarbu Państwa, bez potrzeby uzgadniania tego faktu z właścicielem gruntu oraz przeprowadzania jego wywłaszczenia, co ma miejsce w przypadku terenów prywatnych (Ustawa... 2004).

Aby rezerwaty przyrody dobrze realizowały powierzone im zadanie zabezpieczenia cennych walorów polskiej przyrody, ich sieć powinna być budowana i rozbudowywana w sposób racjonalny i perspektywiczny. Istnieje zatem

potrzeba dynamicznego planowania jej rozwoju i czuwania nad jego przebiegiem, aby można było - w funkcji potrzeb - odpowiednio go dopasowywać zgodnie z rozwojem naszej wiedzy o stanie przyrody.

Pierwsze propozycje optymalizacji sieci rezerwatów zaczęły w Polsce powstawać po 1919 roku. Zarówno te pierwsze, jak i kolejne, opracowywano w skali lokalnej lub ogólnokrajowej, a za nadrzędny cel uznawano objęcie tą formą ochrony całej różnorodności przyrodniczej i krajobrazowej. Schemat tych opracowań był zazwyczaj podobny, bazujący na inwentaryzacji istniejącej sieci rezerwatów, analizie jej struktury a następnie na porównaniu z rozpoznanym zróżnicowaniem przyrodniczym kraju. Różnice polegały na zastosowaniu różnych kryteriów dla zdefiniowania nowych obiektów, które uzupełniłyby brakujące ogniwa w istniejącej sieci. Rozważania prowadzone były najczęściej na poziomie typów rezerwatów (Referowska-Chodak 2006a).

Dotychczasowe koncepcje ewoluowały na przestrzeni XX i XXI wieku zgodnie ze światowymi trendami w ochronie przyrody. Zakładały ochronę elementów niewystarczająco reprezentowanych w ówczesnej czy aktualnej sieci rezerwatów, chociaż można było zauważyć nieco większy nacisk na zabezpieczanie szaty roślinnej. Zarysowała się także tendencja do proponowania nowych rezerwatów przyrody tylko w regionach o największym bogactwie przyrodniczym, uwzględniając przy tym przesłanki naukowe, a w dużo mniejszym stopniu względy społeczne. To ostatnie podejście wynika z obawy autorów koncepcji przed negatywnym wpływem np. turystyki na przyrodę chronionych obiektów (Referowska-Chodak 2006a).

Pośród problemów, które aktualnie powinny być przedmiotem przemyśleń, należałoby wymienić próbę sprecyzowania docelowej powierzchni rezerwatów, a także zasad wyboru konkretnych obiektów. W tym ostatnim przypadku trzeba wziąć pod uwagę możliwe zróżnicowanie kryteriów wyboru, obecność i dostępność danych porównawczych (dla regionu czy całego kraju), jak również zastanowić się nad uwzględnieniem zasobów przyrody chronionych w granicach parków narodowych czy też uwzględnieniem potencjalnej użyteczności publicznej tych obiektów (badania naukowe, edukacja, turystyka, rekreacja). Nie należy także pomijać finansowych aspektów funkcjonowania rozbudowanej sieci rezerwatów w Lasach Państwowych (Referowska-Chodak 2006b).

W niniejszym opracowaniu zostaną poruszone trzy przykładowe problemy związane z kształtowaniem i rozbudową istniejącej sieci rezerwatów: kwestia określenia kryterium wyboru nowych obiektów, kwestia przestrzegania ich minimalnych powierzchni oraz kwestia doboru reżimu ochronności przy uwzględnieniu wynikających z tego konsekwencji w utrzymaniu rezerwatów.

Kryteria wyboru

Decyzje o wyborze nowych obiektów czy powiększeniu już istniejących powinny być efektem starannej analizy, w miarę możliwości o jak najszerszym tle, optymalnie w skali całego kraju czy całych Lasów Państwowych. Pozwoli to być może na zmniejszenie zaistniałej już zbyt dużej dysproporcji w rozmieszczeniu rezerwatów, których znaczna część powierzchni (przynajmniej 56%) skupia się raptem w czterech Regionalnych Dyrekcjach Lasów Państwowych (RDLP): Białostockiej, Olsztyńskiej, Lubelskiej i Krośnieńskiej (Referowska-Chodak 2004).

Jednak kwestia geograficznego rozmieszczenia rezerwatów nie jest może tu aż tak kluczowa, jak różnorodność przyrody, którą zabezpieczają w swoich granicach.

Pożądanym stanem jest uchwycenie w granicach rezerwatów całego zróżnicowania przyrody ożywionej i nieożywionej w Polsce, począwszy od poziomu genu a skończywszy na poziomie krajobrazu. Takie podejście umożliwia dość szeroka definicja rezerwatu przyrody, zgodnie z którą jako podstawa do utworzenia tej formy ochrony przyrody może posłużyć obecność "szczególnie wartościowych" (m.in. krajobrazowo) siedlisk przyrodniczych i ekosystemów, siedlisk gatunków roślin, grzybów i zwierząt oraz obecność cennych obiektów przyrody nieożywionej (Ustawa... 2004).

Powstaje w tym miejscu pytanie, co oznacza ta "szczególna wartość"? Z jednej strony można ją interpretować jako "różnicowanie", "bogactwo", "rzadkość" i "niepowtarzalność". W takim duchu powstawały koncepcje rozwoju polskiej sieci rezerwatów autorstwa na przykład Jarosza (1954) czy Denisiuka (red. 1990, red. 1993). Współcześnie, wsparciem dla budowania takiej koncepcji mogłyby być opublikowane przez Ministerstwo Środowiska listy siedlisk przyrodniczych wymagających ochrony (m.in. leśne zbiorowiska roślinne - Rozporządzenie... 2001), następnie gatunków roślin (Rozporządzenie...roślin 2004), grzybów (Rozporządzenie...grzybów 2004) i zwierząt (Rozporządzenie...zwierząt 2004) oraz sukcesywnie aktualizowane czerwone listy i księgi ginących i zagrożonych przedstawicieli fauny, flory i fungii (np. Mirek i in. red. 2006, Głowaciński red. 2002).

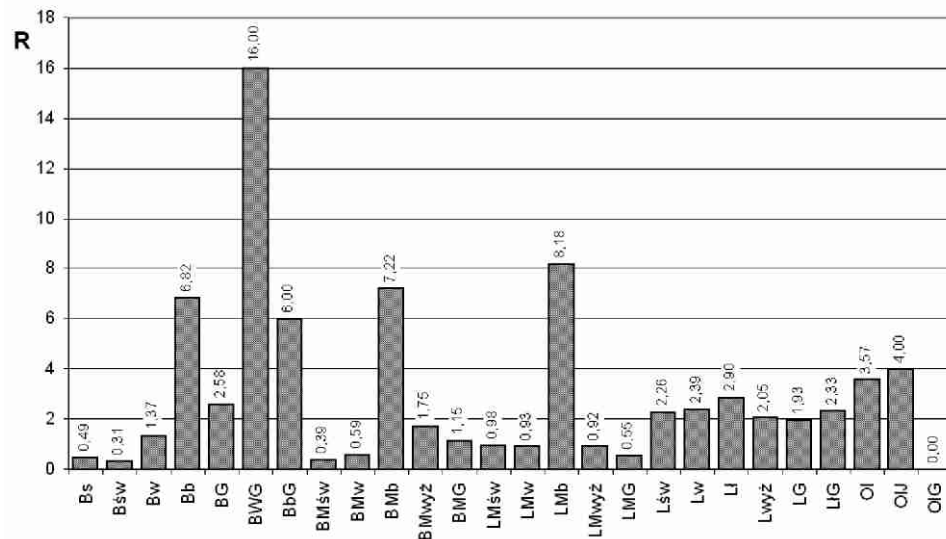
Z drugiej zaś strony, zgodnie z duchem Krajowej Strategii Ochrony i Zrównoważonego Użytkowania Różnorodności Biologicznej (2007), należy tę "szczególną wartość" przypisać każdemu elementowi czy systemowi przyrodniczemu. Strategia bowiem akcentuje konieczność zachowania pełnej zmienności genetycznej populacji dzikich grzybów, roślin i zwierząt w ich naturalnych siedliskach, zachowania wszystkich populacji rodzimych gatunków

zdolnych do trwałego rozwoju oraz zachowania wszystkich istotnych i charakterystycznych dla środowiska przyrodniczego Polski ekosystemów i krajobrazów naturalnych, przy uwzględnieniu zasady reprezentatywności dla każdego regionu przyrodniczego. Zatem "powszednie", niedoceniane siedliska, gatunki czy krajobrazy także powinny być zabezpieczane na zasadach ochrony rezerwatowej. Elementy takiego sposobu myślenia można zauważyć np. w koncepcji Sokołowskiego (1974), według którego rezerwaty leśne powinny objąć wszystkie postacie zbiorowisk leśnych we wszystkich jednostkach naturalnych, uwarunkowanych czynnikami klimatycznymi, geologicznymi i historycznymi. Przy tym podejściu wsparciem dla budowania koncepcji rozwoju sieci wszystkich rezerwatów mogłyby być opublikowane przez Ministerstwo Środowiska podział rezerwatów przyrody na podtypy (Rozporządzenie... 2005). Byłyby tu możliwe do zastosowania dwa kryteria, ze względu na fakt podziału chronionych obiektów pod kątem dominującego przedmiotu ochrony i głównego typu ekosystemu. Powstaje jednak pytanie, czy taka analiza byłaby możliwa do realizacji, a jej wyniki do wdrożenia? Wystarczy bowiem sobie uzmysłowić, że jeden typ rezerwatu: "fitocenotyczny" odnosi się do 482 zespołów roślinnych (Matuszkiewicz W. 2005), z czego 54 (+ 5 jednostek równorzędnych) to zespoły leśne (Matuszkiewicz J. M. 2005), a jeden typ rezerwatu: "faunistyczny" - do około 35 tysięcy gatunków (Chudzicka i Skibińska 2003). Zatem powraca kwestia potrzeby jakiegoś ograniczenia tej liczby potencjalnych przedmiotów ochrony, dla których należy powoływać rezerwaty.

Warto w tym miejscu przypomnieć, że umiarkowane, zrównoważone użytkowanie zasobów przyrody też jest formą ich ochrony (Ustawa... 2004). Zatem niezagrożone w swym występowaniu gatunki czy zbiorowiska roślinne mogą być wystarczająco zabezpieczane w racjonalnie zagospodarowanych lasach, a w rezerwach może się znaleźć jedynie ich wybrana reprezentacja.

Do samego pojęcia "reprezentacja" też można różnie podchodzić. Może to być po jednym obiekcie dla ochrony każdego elementu przyrody, a może to być próba odzwierciedlenia w rezerwach proporcji występujących w otaczającej nas przyrodzie, np. powierzchni siedlisk.

Dla przykładu można tu podać wyniki porównania udziału powierzchni siedliskowych typów lasu w rezerwach z ich udziałem na terenie administrowanym przez Lasy Państwowe (Ryc. 1). Na ich podstawie można zauważyć tendencję do częstszego brania pod ochronę siedlisk żyźniejszych i bardziej uwilgotnionych, niż wynikałoby to z rzeczywistego udziału wspomnianych STL. Dotyczy to w szczególności boru bagiennego (Bb), boru bagiennego górskiego (BbG), boru wysokogórskiego (BWG), boru mieszanego bagiennego

Ryc. 1. Reprezentatywność (R^*) siedlisk leśnych w rezerwach na terenie LP (Referowska-Chodak 2006c).

* R - stosunek udziału powierzchni różnych STL w rezerwach do ich udziału w całej powierzchni LP; reprezentatywność pełna: $R = 1$; nadreprezentatywność: $R > 1$; niedoreprezentatywność: $0 < R < 1$

ródło: Opracowanie własne.

(BMb), lasu mieszanego bagiennego (LMb) oraz olsu (OI) i olsu jesionowego (OIJ). Na drugim krańcu znajdują się bór świeży (Bśw), bór mieszany świeży (BMśw) oraz ols górski (OIG) (Referowska-Chodak 2006c). A zatem aktualny obraz siedlisk chronionych w rezerwach trudno nazwać reprezentatywnym dla całego terenu Lasów Państwowych, co można uznać za pewną wadę w konstrukcji sieci. Natomiast zaletą takiego układu jest pełniejsze zabezpieczenie terenów, z którymi związana jest stosunkowo duża różnorodność biologiczna, często specyficzna, gdyż uzależniona od silnego wpływu obecności wody. A ochrona tego typu siedlisk hydrogenicznnych ma priorytetową rangę, ze względu na liczne obowiązujące w Polsce międzynarodowe i krajowe dokumenty, takie jak: Konwencja Ramsarska (1978), Dyrektywa Siedliskowa (Liro i Dyduch-Falniowska 1999) oraz Strategia Ochrony Obszarów Wodno-Błotnych w Polsce (2006). Na potrzebę ich ochrony (w postaci rezerwatów przyrody) wskazywali już od dawna na przykład Jankowski (1960), Czubiński i in. (1977), Jasnowski (1980) oraz Denisiuk (1984, red. 1990), przy czym część tych opracowań dotyczyła otwartych terenów podmokłych.

Minimalna powierzchnia rezerwatów

Oprócz określenia przedmiotu ochrony, przy planowaniu rozwoju sieci rezerwatów należy także zwrócić szczególną uwagę na minimalną powierzchnię przewidywaną do zabezpieczenia tegoż przedmiotu ochrony, utrzymania jego żywotności.

Wg Denisiuka (red. 1990) zbiorowiska stepowe wymagają powierzchni rezerwatu co najmniej 1 ha. Spośród 16 rezerwatów w Lasach Państwowych, utworzonych z myślą o zabezpieczeniu zbiorowisk roślinności stepowej, tylko jeden nie spełniał podanego kryterium ("Góra Świętego Wawrzyńca", Nadl. Jamy). Średnia powierzchnia pozostałych wynosiła około 17 ha. Największym rezerwatem z tej grupy były "Łabunie" (108 ha, Nadl. Tomaszów)¹.

Powierzchnia rezerwatów torfowiskowych i zabezpieczających łąki nie powinna być mniejsza od 5 ha (Denisiuk red. 1990). Około 8% rezerwatów torfowiskowych w Lasach Państwowych nie spełniało tego wymogu. Mimo tego średnia powierzchnia wszystkich obiektów była dość duża (99 ha), większa, niż w przypadku rezerwatów leśnych. Najmniejszym rezerwatem był "Czarny Ług" (2,46 ha, Nadl. Piotrków), największym - "Olszanka" (1.290 ha, Nadl. Goleniów)². W przypadku zbiorowisk łąkowych, tradycyjny podział rezerwatów wg Czubińskiego (1965) nie przypisywał im osobnej kategorii obiektów. Dlatego brakuje oficjalnie publikowanych zestawień statystycznych, charakteryzujących występowanie tych ekosystemów w rezerwach przyrody. Zgodnie z wynikami przeprowadzonych przeze mnie badań, tzw. użytki zielone (zdefiniowane jako tereny otwarte porośnięte niską roślinnością) odnotowane były w 137 chronionych obiektach, z czego w 66% miały one powierzchnię mniejszą od 5 ha. Można to tłumaczyć faktem, że w większości rezerwatów nie były wyodrębnionym przedmiotem ochrony, zatem nie rozważano tu problemu zabezpieczenia trwałości tych ekosystemów. 17% obiektów z użytkami zielonymi należało do typu rezerwatów faunistycznych, 38% - leśnych, a 2% - przyrody nieożywionej. Do typów rezerwatów, w których może być kładziony większy nacisk na ochronę łąk należą florystyczne (ok. 6% ze wspomnianych 137 obiektów), stepowe (3%) i torfowiskowe (12%). Utrzymanie terenów otwartych powinno być także jednym z celów funkcjonowania rezerwatów krajobrazowych (21% opisanych obiektów).

¹ Materiały niepublikowane. Dane oryginalne do niniejszej publikacji pochodzą z przeprowadzonych w latach 2002-2003 badań ankietowych, obejmujących wszystkie (1.141) ówczesne rezerваты przyrody, zarządzane przez Lasy Państwowe. Informacje przekazane przez pracowników nadleśnictw zostały zachowane i przeanalizowane w programie Microsoft Access 2002 (Referowska-Chodak 2004)

² J.w.

Największa powierzchnia użytków zielonych (131 ha) wystąpiła w rezerwacie faunistycznym "Ostoja bobrów na rzece Pasłęce" (w Nadl. Orneta, Jagielek i Kudypy)³.

Kolejne rezerваты - wodne - powinny zabezpieczać zbiorniki wodne wraz z pasem przybrzeżnej roślinności również co najmniej na powierzchni 5 ha (Denisiuk red. 1990). Na 11 tego typu obiektów w Lasach Państwowych, 2 nie spełniają tego kryterium. Są to rezerваты "Zwieźło" (2,2 ha, Nadl. Komańcza) oraz "Tobolinka" (4,57 ha, Nadl. Pomorze). Największym rezerwatem są natomiast "Stawy Przemkowskie" (1.046 ha, Nadl. Przemków), w którym wody nie podlegają administracji Lasów Państwowych⁴.

W granicach Lasów Państwowych dotychczas nie były chronione zbiorowiska słonoroślowe (Referowska-Chodak 2004), jednak w razie ich zgłoszenia progowa minimalna powierzchnia powinna wynieść ok. 0,5-1 ha (Denisiuk red. 1990).

W literaturze nie ma odniesień do powierzchni rezerwatów przyrody nieożywionej czy krajobrazowych. W przypadku tych pierwszych, w Lasach Państwowych średnia powierzchnia rezerwatu stanowiła 31 ha, przy rozpiętości od 1,1 ha ("Brunatna Gleba", Nadl. Połczyn Zdrój) aż do prawie 406 ha ("Florianów", Nadl. Mińsk)⁵. W przypadku tych drugich, średnia powierzchnia wynosiła 212 ha, minimalna 0,96 ha ("Zamczysko nad Rabą", Nadl. Myślenice), a maksymalna około 12.700 ha ("Nadgoplański Park Tysiąclecia", Nadl. Miradz). Aż osiem obiektów miało ponad 1.000 ha powierzchni, a zatem spełniało jedno z kryteriów wymaganych przy tworzeniu parków narodowych⁶ (Ustawa... 2004).

W przypadku rezerwatów florystycznych o minimalnej powierzchni można wnioskować pośrednio, jest to przynajmniej 30 ha (Denisiuk red. 1990). W Lasach Państwowych ta wartość kształtowała się średnio na poziomie 28 ha, przy czym najmniejszy rezerwat miał powierzchnię 0,11 ha ("Brzozowy Grąd", Nadl. Szczebra), a największy - 227 ha ("Jelonka", Nadl. Bielsk Podlaski). Rezerваты o powierzchni mniejszej od 30 ha stanowiły prawie 70% wszystkich rezerwatów florystycznych⁷.

Nie można także podać jednej progowej wartości w przypadku rezerwatów faunistycznych, gdyż różne grupy zwierząt mają odmienne wymagania co do zajmowanego areału. W stosunku do ptaków Głowaciński (1988) stwierdził, że powierzchnia istniejących rezerwatów ornitologicznych (wówczas średnio 350 ha)

³ J.w.

⁴ J.w.

⁵ J.w.

⁶ J.w.

⁷ J.w.

jest stosunkowo niewielka i nie rozwiązuje problemu ochrony podstawowych siedlisk i ostoi tej grupy organizmów. W Lasach Państwowych średnia powierzchnia rezerwatu faunistycznego wynosiła około 165 ha, przy rozpiętości od 1,93 ha ("Skarpa Jaksmanicka", Nadl. Krasieczyn) aż do ok. 5.320 ha ("Stawy Milickie", Nadl. Milicz i Żmigród)⁸.

W przypadku rezerwatów, które mają chronić zbiorowiska leśne, Denisiuk (red. 1990) określił jako minimalną powierzchnię 50 ha. Wg Holeksy (1997) taka powierzchnia rzeczywiście pozwala na utrzymanie naturalnych procesów i samoregulacji w ekosystemie leśnym, jednak w granicach rezerwatu powinna dodatkowo znaleźć się strefa brzeżna o szerokości 50-80 m. W ten sposób minimalna powierzchnia rezerwatów leśnych zwiększa się o kolejne kilkanaście i więcej hektarów. Tymczasem na przykład w 2003 roku w Lasach Państwowych tylko niecałe 38% rezerwatów leśnych miało powierzchnię co najmniej 50 ha, a np. powierzchnię przynajmniej 70 ha (50 ha + 20 ha strefy brzeżnej) - około 28% obiektów. Największy obiekt stanowiły "Lasy Naturalne Puszczy Białowieskiej" o powierzchni 8.582 ha (Nadl. Białowieża, Hajnówka, Browsk), a najmniejszy "Rogoźno" (0,36 ha, Nadl. Koło)⁹.

Zatem przy planowaniu rozwoju sieci rezerwatów warto zwrócić uwagę na już istniejące obiekty, gdyż być może niewielka korekta granic pozwoli na lepsze zabezpieczenie przedmiotu ochrony. Pociągnie to za sobą kolejne pozytywne konsekwencje, jako że z lasami, które dominują jako typ środowiska w rezerwach na terenie LP (82% powierzchni - Referowska-Chodak 2004) związanych jest około 60-65% wszystkich występujących w naszym kraju gatunków organizmów (Grzywacz 1995).

Reżim ochronności

W stosunku do powierzchni rezerwatów przyrody mogą być ustanawiane trzy reżimy ochronności: ochrona ścisła, czynna i krajobrazowa (Ustawa... 2004), z tym, że w praktyce i w oficjalnych zestawieniach statystycznych ta trzecia nie jest wyszczególniana (np. Ochrona Środowiska 2007). Funkcjonuje głównie w parkach narodowych.

Zatem w przypadku rezerwatów znaczenie ma reżim ochrony ścisłej oraz czynnej, nazywanej niegdyś częściową, co zresztą dotąd nie zostało zmienione w rocznikach Głównego Urzędu Statystycznego. Obecne proporcje powierzchni utrzymują się od lat i wynoszą w całej Polsce około 2% dla obszaru pod ochroną

⁸ J.w.

⁹ J.w.

ściłą i około 98% dla obszaru pod ochroną czynną. W przypadku rezerwatów położonych na terenie Lasów Państwowych te proporcje są nieco odmienne i wynoszą 3% dla obszaru pod ochroną ściłą i 97% dla obszaru pod ochroną częściową (Referowska-Chodak 2004). Obecnie reżim ochronności ustalany jest na etapie sporządzania planu ochrony rezerwatu (Ustawa... 2004).

W jakich przypadkach zalecane jest stosowanie poszczególnych reżimów ochronności? W literaturze dominują wskazania, by w stosunku do ekosystemów reprezentujących układy klimaksowe wprowadzać ochronę ściłą, natomiast w stosunku do zbiorowisk zagrożonych sukcesją lasów i zarośli - ochronę czynną (np. Denisiuk red. 1990, Symonides 2001, Pullin 2004, Gwiazdowicz red. 2005, Symonides 2008). Jednak ostateczna decyzja podejmowana jest w zależności od postawionego celu istnienia rezerwatu: może to być ochrona zachodzących procesów (bez ingerencji człowieka) bądź próba zachowania optymalnego, najciekawszego (z punktu widzenia człowieka) stadium sukcesji.

Zatem ochroną ściłą (bez negatywnego wpływu na stadium sukcesji) można obejmować większość ekosystemów leśnych, ekosystemy wodne oraz torfowisk wysokich, zaś ochronę czynną należy przewidywać w stosunku do np. muraw kserotermicznych, torfowisk niskich, wilgotnych łąk, słonaw i świetlistej dąbrowy. Wiąże się to z ponoszeniem nieraz dużych nakładów finansowych, organizacyjnych i czasowych.

Jak wygląda praktyka na przykład w przypadku ekosystemów leśnych? Otóż w granicach rezerwatów leśnych - a zatem tworzonych z myślą o zabezpieczeniu ekosystemów leśnych - pod ochroną ściłą znalazło się zaledwie 2,8% ich powierzchni. Jako przedmiot ochrony wymieniane były olsy i łęgi (w 6 obiektach), grądy (6), lasy jodłowo-bukowe (5), bukowe (4), dębowe (3), jodłowo-bukowo-świerkowe (2) oraz pojedynczo zgłaszane lasy bukowo-dębowe, "dolinne" (oryginalne określenie), źródliskowe, lipowe, jodłowe, świerkowo-jodłowe oraz świerczyna bagienna¹⁰. A zatem jest to tylko część krajowej różnorodności biologicznej lasów.

W pozostałych typach rezerwatów udział powierzchni pod ochroną ściłą - poza pewnymi wyjątkami - również nie jest zbyt wysoki, wynosi odpowiednio: w rezerwatach faunistycznych - 0,7%, w rezerwatach krajobrazowych - 1,1%, w rezerwatach torfowiskowych - 7,0%, w rezerwatach wodnych - 1,7%, a w rezerwatach przyrody nieożywionej - 0,2%. W znaczący sposób odstają od tego schematu rezerwaty florystyczne, w których pod ochroną ściłą znalazło się 13,4% ich

¹⁰ Materiały niepublikowane, będące wynikiem w/w badań ankietowych przeprowadzonych w latach 2002-2003 (publikacja w druku)

powierzchni, oraz rezerwaty stepowe - 16,2% (!)¹¹. W tych przypadkach ochrona ścisła prowadzi często do zmian, które niekorzystnie wpływają na przedmiot ochrony, zatem tu należałoby stosować ją nieco ostrożniej.

Fakt ogólnego małego udziału powierzchni pod ochroną ścisłą można uznać za niezbyt korzystny, gdyż tego typu obiekty posiadają szereg zalet. Prowadzone w nich badania naukowe pozwalają lepiej zrozumieć mechanizmy rządzące światem przyrody, co może stanowić podstawę modyfikacji sposobów gospodarowania jego zasobami. Umożliwiają planowanie aktywnej ochrony oraz porównanie skutków prowadzenia czynnej ochrony z funkcjonowaniem przyrody bez naszego wpływu (Sokołowski 1993). Według Symonides (2001) dużą wartość poznawczą miałyby objęcie podobnych do siebie obiektów różnym reżimem ochronności. Pozwoliłoby to właśnie na zbadanie wpływu świadomie prowadzonych działań, jak również stosowanie alternatywnych zabiegów ochronnych, w celu określenia najlepszej drogi do osiągnięcia założonego celu. Być może większa liczba doświadczeń zdobytych tą drogą pozwoliłaby zmienić niekorzystny trend, który opisują Ciapała i Holeksa (1997): "Prawie nigdy nie korzysta się z wiedzy zdobywanej dzięki badaniu procesów rządzących naturalnymi ekosystemami leśnymi dla lepszego gospodarowania w lasach. W rzeczywistości to doświadczenie wielu lat użytkowania, hodowli i ochrony drzewostanów produkujących drewno decyduje o sposobie ochrony lasów w wielu rezerwach i parkach narodowych."

Do opisywanego problemu odnosi się także Krajowa Strategia Ochrony i Zrównoważonego Użytkowania Różnorodności Biologicznej (2007). W przedstawionej analizie SWOT (SWOT - Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats) słabych i mocnych stron ochrony przyrody w Polsce oraz jej szans i zagrożeń, jako słabą stronę wymieniono niewystarczającą powierzchnię "obszarów referencyjnych", umożliwiających śledzenie naturalnych procesów przyrodniczych. Za "obszary referencyjne" uznano obszary chronione poddane ochronie ścisłej oraz inne nie użytkowane fragmenty przestrzeni.

Zatem w planowaniu rozwoju sieci rezerwatów przyrody w Lasach Państwowych warto pamiętać o zwiększeniu liczby i różnorodności obiektów objętych ochroną ścisłą, czy to przy proponowaniu nowych rezerwatów, czy to przy rewizji tych już istniejących. Jak już wspomniano, obecnie decyzje zapadają na

¹¹ Materiały niepublikowane. Dane oryginalne do niniejszej publikacji pochodzą z przeprowadzonych w latach 2002-2003 badań ankietowych, obejmujących wszystkie (1.141) ówczesne rezerwaty przyrody, zarządzane przez Lasy Państwowe. Informacje przekazane przez pracowników nadleśnictw zostały zachowane i przeanalizowane w programie Microsoft Access 2002 (Referowska-Chodak 2004)

etapie sporządzania projektu planu ochrony rezerwatu, a zatem jest to prostsza droga, niż zmiana rozporządzenia powołującego chroniony obiekt.

Przedstawiona sugestia pozostaje w pewnej sprzeczności z prowadzeniem gospodarki leśnej wokół chronionych obiektów. Brak bieżącej kontroli i działań o charakterze sanitarnym w takich rezerwach może przyczynić się w ich sąsiedztwie do wzrostu występowania gatunków szkodliwych z gospodarczego punktu widzenia, a co za tym idzie - osłabienia bądź zniszczenia użytkowanego lasu. Jest to kolejny problem, który nie ułatwia obiektywnego planowania rozwoju sieci rezerwatów.

Zakończenie

Ratcliff (1977 za: Symonides 2008) podaje 10 kryteriów waloryzacji obszarów pod kątem ich potencjalnej ochrony: wielkość, różnorodność gatunków i zespołów, naturalność, rzadkość, wrażliwość, typowość, wartość jako jednostki ekologicznej/geograficznej, potencjalna wartość, udokumentowana historia, rzeczywista atrakcyjność (dla odbiorców). Uwzględnia zatem nie tylko przesłanki czysto przyrodnicze, związane z pojęciem "szczególnej wartości", ale też przesłanki praktyczne (powierzchnia warunkująca utrzymanie przedmiotu ochrony, aktualny nienajlepszy stan zachowania walorów przyrodniczych, rokujący jednak znaczną poprawę) oraz przesłanki społeczne (dokumentacja dla badań naukowych, społeczny odbiór obiektu).

W polskich warunkach o ilości, jakości i rozmieszczeniu chronionych obiektów - obok czynników obiektywnych - decydują często czynniki subiektywne, jak indywidualna inicjatywa osób i instytucji (wojewódzcy konserwatorzy przyrody, administracja związana z ochroną przyrody, organizacje społeczne, pracownicy nauki, leśnicy), stosunkowo bliskie sąsiedztwo większych ośrodków naukowych i szkolnictwa wyższego oraz względna prostota powołania (na gruntach Skarbu Państwa). Ogólną wypadkową tych czynników jest fakt, że na terenie Lasów Państwowych usytuowana jest znakomita większość polskich rezerwatów przyrody.

Są to tereny wyłączone z normalnej produkcji, w których utrzymanie angażuje się organizacyjnie i finansowo instytucja Lasów Państwowych, ponosząc wiele niezwracanych kosztów (Marszałek 2006, Referowska-Chodak 2006d). Z tego względu do rozbudowy sieci rezerwatów powinno się podchodzić w sposób przemyślany i systematyczny, w oparciu o stale aktualizowaną informację o już istniejących obiektach. Należy bowiem dążyć do zabezpieczenia pełnej reprezentacji polskiej różnorodności biologicznej, a nie powielania pewnej wąskiej

grupy wybranych przedmiotów ochrony. W obecnych czasach dysponujemy nieco większą wiedzą o polskiej przyrodzie (wskutek inwentaryzacji przyrodniczej w Lasach Państwowych i poza nimi), co powinno pomóc przy podejmowaniu decyzji w sprawie tworzenia kolejnych chronionych obiektów lub modyfikacji tych istniejących.

Przedstawione powyżej aspekty planowania rozwoju sieci rezerwatów to tylko wybrane problemy, na które warto zwrócić uwagę. Warto z tego względu, że ochrona wszystkich elementów i układów przyrody zachodzi wówczas na zasadzie *in situ*, a więc w sposób najbardziej naturalny i dopasowany do lokalnych warunków.

Streszczenie

Planowanie rozwoju sieci rezerwatów przyrody w Lasach Państwowych jest ważnym zagadnieniem, gdyż dotyczy 85% wszystkich polskich rezerwatów. Wiąże się z koniecznością przemyślenia i rozwiązania wielu problemów, spośród których w tym artykule poruszane są trzy. Pierwszy z nich związany jest z określeniem kryterium wyboru nowych obiektów (jaki przedmiot ochrony? jaka jego reprezentacja?). Drugi - z kwestią przestrzegania ich minimalnych powierzchni (jak to aktualnie wygląda? jakie są potrzeby?), zaś trzeci - z kwestią doboru reżimu ochronności (jakie są założenia? jaki jest aktualny stan i ewentualne potrzeby?). Rozwój sieci rezerwatów powinien zachodzić dynamicznie, w oparciu o stale aktualizowaną informację o już istniejących obiektach.

Literatura

1. Chudzicka E., Skibińska E. 2003. Różnorodność gatunkowa - zwierzęta. W: Różnorodność biologiczna Polski, pod red. R. Andrzejewskiego i A. Weigle. Wyd. Narodowa Fundacja Ochrony Środowiska, Warszawa, 93-138.
2. Ciapała S., Holeksa J. 1997. Proces degeneracji boru górnoreglowego w rezerwacie "Romanka w Beskidzie Żywieckim" jako efekt prowadzenia zabiegów z zakresu sanitarnej ochrony lasu i prac odnowieniowych. Parki Narodowe i Rezerwaty Przyrody 16.2: 27-40.
3. Conwentz H. 1892. Die Eibe in Westpreussen, ein Aussterbender Waldbaum. W serii: Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen, Heft III. Kommissions - Verlag von Th. Bertling, Danzig, 23-27.

4. Czubiński Z. 1965. Parki narodowe i rezerваты przyrody w Polsce. W: Ochrona przyrody i jej zasobów, pod red. W. Szafera. Wyd. Zakład Ochrony Przyrody PAN, Kraków, t. 2, 861-869.
5. Czubiński Z., Gawłowska J., Zabierowski K. 1977. Rezerваты przyrody w Polsce. *Studia Naturae, Seria B*, nr 27.
6. Denisiuk Z. 1984. Rezerwatowa ochrona roślin (4). Rośliny torfowiskowe. *Przyr. Pol.* 1: 21-23.
7. Denisiuk Z. 1993. Problemy ochrony przyrody na obszarach leśnych. *Chrońmy Przyr. Ojcz.* 49: 5-13.
8. Denisiuk Z. (red.) 1990. Ochrona rezerwatowa w Polsce. Stan aktualny i kierunki rozwoju. *Studia Naturae, Seria A*, 35.
9. Denisiuk Z. (red.) 1993. Program rezerwatowej ochrony przyrody i krajobrazu polskich Karpat na tle aktualnej sieci obszarów chronionych. *Studia Naturae* nr 39.
10. Głowaciński Z. 1988. O aktualnym stanie ochrony ptaków w Polsce. W: *Problemy ochrony polskiej przyrody*, pod red. R. Olaczka i K. Zarzyckiego. Wyd. PWN, Warszawa, 69-86.
11. Głowaciński Z. (red.) 2002. Czerwona lista zwierząt ginących i zagrożonych w Polsce. Red list of threatened animals in Poland. Wyd. Instytut Ochrony Przyrody PAN, Kraków.
12. Grzywacz A. 1995. Wprowadzenie. W: *Ochrona różnorodności biologicznej w zrównoważonej gospodarce leśnej*. Materiały Sympozjum PTL i IBL, Warszawa, 5-6.
13. Gwiazdowicz D. J. (red.) 2005. Ochrona przyrody w lasach. T. II Ochrona szaty roślinnej. Wyd. ORNATUS, Poznań.
14. Holeksa J. 1997. Wielkość rezerwatów a możliwość ochrony naturalnych ekosystemów leśnych. *Ochr. Przyr.* 54: 3-13.
15. Jankowski A. 1960. Plan właściwej sieci rezerwatów torfowiskowych na Pomorzu Szczecińskim. *Przyroda Polski Zachodniej*, R. 4: 79-92.
16. Jarosz S. 1954. *Krajobrazy Polski i ich pierwotne fragmenty*. Wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa.
17. Jasnowski M. 1980. Działalność na rzecz ochrony torfowisk w Polsce. *Chrońmy Przyr. Ojcz.* 36. 1-2: 77-87.
18. Konwencja o obszarach wodno-błotnych mających znaczenie międzynarodowe, zwłaszcza jako środowisko życia ptactwa wodnego. *Dz. U.* 1978.7.25.

19. Krajowa Strategia Ochrony i Zrównoważonego Użytkowania Różnorodności Biologicznej wraz z Programem Działań na lata 2007-2013. Dokument zatwierdzony przez Radę Ministrów w dniu 26 października 2007 r. (uchwała nr 207/2007), 12-16, 18, 26-27.
20. Liro A., Dyduch-Falniowska A. 1999. NATURA 2000. Europejska Sieć Ekologiczna. Wyd. MOŚZNiL, Warszawa.
21. Marszałek E. 2006. Wartościowanie działań gospodarstwa leśnego w zakresie ochrony zasobów przyrody na przykładzie Nadleśnictwa Dukla. Maszynopis rozprawy doktorskiej dostępny w Instytucie Badawczym Leśnictwa w Warszawie.
22. Matuszkiewicz J. M. 2005. Zespoły leśne Polski. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 19.
23. Matuszkiewicz W. 2005. Przewodnik do oznaczania zbiorowisk roślinnych Polski. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 44.
24. Milewski W. (red.) 2007. Lasy w Polsce 2007. Wyd. Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa, 17-18.
25. Mirek Z., Zarzycki K., Wojewoda W., Szelaż Z. (red.) 2006. Red list of plants and fungi in Poland. Czerwona lista roślin i grzybów Polski. Wyd. Instytut Botaniki PAN, Kraków.
26. Ochrona Środowiska 2007. Rocznik Statystyczny GUS. Wyd. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, 297, 321.
27. Pullin A. S. 2004. Biologiczne podstawy ochrony przyrody. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 188-216.
28. Referowska-Chodak E. 2004. Metody i kryteria doskonalenia sieci rezerwatów przyrody na terenie Lasów Państwowych. Maszynopis rozprawy doktorskiej dostępny w Katedrze Ochrony Lasu i Ekologii Wydziału Leśnego SGGW w Warszawie.
29. Referowska-Chodak E. 2006a. Historyczny przegląd koncepcji doskonalenia sieci rezerwatów przyrody w Polsce. Parki nar. Rez. Przyr. 25.1: 109-132.
30. Referowska-Chodak E. 2006b. Problemy kształtowania sieci rezerwatów przyrody w Lasach Państwowych. Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej R. 8, z. 4 (14): 222-230.
31. Referowska-Chodak E. 2006c. Reprezentatywność przyrody chronionej w rezerwach na terenach Lasów Państwowych. Leśne Prace Badawcze 1: 7-20.
32. Referowska-Chodak E. 2006d. Finansowe aspekty ochrony rezerwatów przyrody w Lasach Państwowych. Sylwan 6: 65-72.

33. Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 14 sierpnia 2001 r. w sprawie określenia rodzajów siedlisk przyrodniczych podlegających ochronie. Dz. U. Nr 92, poz. 1029.
34. Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 9 lipca 2004 r. w sprawie gatunków dziko występujących roślin objętych ochroną. Dz. U. Nr 168, poz. 1764.
35. Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 9 lipca 2004 r. w sprawie gatunków dziko występujących grzybów objętych ochroną. Dz. U. Nr 168, poz. 1765.
36. Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 28 września 2004 r. w sprawie gatunków dziko występujących zwierząt objętych ochroną. Dz. U. Nr 220, poz. 2237.
37. Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 30 marca 2005 r. w sprawie rodzajów, typów i podtypów rezerwatów przyrody. Dz. U. Nr 60, poz. 533.
38. Sokołowski A. W. 1974. Projekt racjonalnej sieci rezerwatów przyrody w województwie białostockim. *Ochrona Przyrody* 39: 155-172.
39. Sokołowski A. W. 1993. Celowość ochrony ścisłej w warunkach zagrożenia przyrodniczego środowiska. *Parki nar. Rez. Przyr.* 12. 2: 99-101.
40. Strategia Ochrony Obszarów Wodno-Błotnych w Polsce wraz z Planem Działań (na lata 2006-2013). Dokument zatwierdzony w dniu 10 października 2006 roku przez Ministra Środowiska. Ministerstwo Środowiska, Departament Leśnictwa, Ochrony Przyrody i Krajobrazu, Warszawa (www.mos.gov.pl).
41. Symonides E. 2001. Obecna i przyszła rola leśnictwa w tworzeniu sieci rezerwatów przyrody. [W:] *Rola lasów i leśnictwa w ochronie przyrody. Materiały z Sesji Naukowej Polskiego Towarzystwa Leśnego, Malinówka 2001*, 17-27.
42. Symonides E. 2008. *Ochrona przyrody*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 144, 477-478.
43. Szafer W. 1932. *Rezerваты w Polsce*. W: *Skarby przyrody i ich ochrona*, pod red. W. Szafera. Wyd. PROP, Warszawa, 296.
44. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody. Dz. U. Nr 92, poz. 880